

La difusió del gravat a Catalunya abans de la Guerra Civil: exposicions i associacions

Santi Barjau

L'any 1933 es fundava a Barcelona l'Associació d'Amics del Gravat Artístic, entitat de vida breu (sembla desaparèixer amb l'esclat de la Guerra Civil) que va intentar donar impuls i reconeixement públic al gravat de creació. No creiem que sigui necessari explicar quin era, per als seus promotors, l'àmbit d'actuació de la novella associació. L'evolució dels sistemes d'impressió, on tradicionalment es refugiaven les diferents tècniques de gravat, les va dur, en els anys inicials del segle XX, a emancipar-se definitivament de les servituds reproductives i va fer que tant la xilografia com la calcografia passessin a ser considerades aptes per fer obres autònomes. La dificultat de les tècniques, que requereixen un aprenentatge expert, i els canals de difusió, no sempre disponibles, donen un caràcter peculiar a l'obra d'aquests gravadors, els quals, sovint –i a Catalunya no havia de ser altrament–, esdevenen abanderats d'estètiques i temàtiques poc innovadores però tècnicament apreciades.

L'Associació d'Amics del Gravat Artístic va ser un fruit tardà del reviscolament del gravat a Catalunya, que havia tingut una de les seves primeres manifestacions en la posada en marxa d'uns cursos de gravat a l'Escola d'Arts Gràfiques de l'Institut Català de les Arts del Llibre (ICAL). El Museu de les Arts Gràfiques de Barcelona conserva part dels materials d'aquests cursos de gravat. Aquesta interessant col·lecció es complementa amb altres elements conservats al Gabinet de Dibuixos i Gravats del MNAC i també amb l'arxiu de l'ICAL, custodiat a la Biblioteca de Catalunya.

No ens aturarem a analitzar les obres dels gravadors esmentats: això cau fora del marc que ens havíem imposat, però de l'enumeració dels nombrosos conreadors del gravat a la Catalunya dels anys anteriors a la Guerra Civil es desprèn que la seva tasca devia ser abundosa i mereix ser més ben coneguda.

Ara simplement volem donar a conèixer unes iniciatives d'associacionisme en el camp del gravat. La difusió del gravat de creació o gravat artístic s'ha vehiculat, al llarg del segle XX, a través de múltiples canals, com per exemple l'edició de llibres de bibliòfil o el col·leccionisme d'ex-libris, o també amb determinades exposicions i, més rarament, a través d'alguna revista especialitzada. Però es va donar igualment mitjançant la creació de societats, l'objectiu essencial de les quals era el foment de l'afició pel gravat artístic i la seva expansió. Durant els anys trenta actuen a Barcelona l'Agrupació d'Artistes Gravadors de Catalunya, formada per conreadors de la calcografia i la xilografia i que tenia com a objectiu bàsic l'orga-

Fig. 1. Manuel Urgellés. Diploma dels Amics del Gravat (Museu de les Arts Gràfiques de Barcelona).

nització d'exposicions, i l'Associació d'Amics del Gravat Artístic, que reunia gravadors i mecenes i estava més orientada cap al foment del col·leccionisme. La importància d'aquestes organitzacions i la denúncia del seu desconeixement ja havien estat assenyalades per Pompeu Audvert –el qual ponderava el fet que haguessin coexistit a Barcelona ambdues entitats–, i per Francesc Miralles.¹

Però abans voldríem esbossar la recepció del gravat català, espanyol i internacional durant el primer terç del segle XX a Catalunya, malgrat que som conscients de la necessitat d'aprofundir en aquest àmbit, explorat encara de manera deficitària. En efecte, cal admetre que sols ha trascendit l'activitat de certs artistes, ja coneguts generalment en la seva faceta de pintors, mentre que hi ha molts creadors excel·lents que van centrar-se en el gravat i que només són apreciats per un grup de coneixedors i experts.²

El gravat a les exposicions generals barcelonines entre 1891 i 1936

El lloc atorgat al gravat a les exposicions oficials celebrades a Barcelona (inicialment internacionals, més tard anomenades simplement «Exposició d'Art» i, als anys trenta, dividides entre els salons de Montjuïc i de Barcelona) és bastant hetero-

geni. Per començar examinem breument els catàlegs de les primeres exposicions, celebrades encara al segle XIX. A la *I Exposició Internacional de Belles Arts* de Barcelona (1891) apareixen set gravadors espanyols (Joaquín Araujo Ruano, de Ciudad Real; Ramon Canudes –l'amic de Rusiñol– i Ricardo de los Ríos, ambdós residents a París; Josep Torné, de qui més endavant parlarem de manera més extensa, i tres xilògrafs veterans, supervivents de l'edat daurada del gravat en fusta: Enric Gómez Polo i els germans Josep i Celestí Sadurní), junt amb set estrangers (dos d'ells citats com a gravadors en fusta). La presència d'aquests últims era necessària per tal de conferir caràcter internacional a l'exposició, però la seva importància i influència no són conegudes.

El 1892 una exposició monogràfica d'arts industrials va comptar només amb la participació de tres gravadors: els esmentats Ricardo de los Ríos i Josep Torné, més el galleg Enrique Meyer Castro; mentre que a la *II Exposició Internacional de Belles Arts*, celebrada el 1894, participen Ricardo de los Ríos i Josep Sadurní, amb el litògraf Josep Camins i el gravador en talla dolça Josep Roca Alemany, acompanyats per set artistes estrangers.

La *III Exposició*, del 1896, sols compta amb Josep Cabriñety, que presenta «varios grabados», la figura patriarcal de Joaquim Furnó, i M.P. Pérez Martínez, amb xilografies; no consten participants de fora d'Espanya. A la *IV Exposició* (1898), en canvi, brillen per la seva absència els gravadors espanyols, malgrat ser-hi anunciats, mentre que es troben citats fins a nou participants forans (però un d'ells és Joaquim Torres-Garcia, que hi presenta l'aiguafort *Mujeres*, valorat en 125 pessetes).

Després d'uns anys de letargia, la *V Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques* celebrada al Palau de Belles Arts de Barcelona el 1907 va tenir, en canvi, una dimensió molt diversa. Instal·lada amb gran luxe i comptant amb la presència de nombroses primeres figures de les arts de tot Europa, l'exposició va marcar certament una fita en l'art català. Les delegacions estrangeres foren abundants i ben assortides també en el camp del gravat. Esmentem per exemple els casos d'Anglaterra, amb quinze participants, entre els quals cal citar Frank Brangwyn, James Guthrie, Lucien Pissarro o Emery Walker (aquest important tipògraf, soci de William Morris, no hi aportà gravats, sinó un exemplar del luxosíssim *Kelmscott Chaucer*, imprès a l'obrador morrissià); Holanda, amb deu expositors; Bèlgica, amb uns dotze (hi destaquen James Ensor, Henri Meunier o Armand Rassenfosse); França, que s'emporta la palma amb una quarantena de participants, entre els quals trobem Albert Besnard, a més de Leonetto Cappiello amb els seus

aiguaforts caricaturescos en color; alguns alemanys i italians, i el suec Carl Emil Zoir.

En obert contrast, la representació espanyola fou més aviat escassa, amb obres d'Emili i Josep Tersol Artigas, aiguaforts en color de Joan Colom i Ramon Pichot, i altres treballs d'Antoni Estruch Bros, Joaquim Furnó, Alexandre de Riquer i Antoni Yance.

La contemplació de les obres dels artistes europeus (a vegades ja conegudes per reproduccions, encara que també s'han de tenir en compte els viatges o la recepció aquí de gravats i ex-libris) degué esperonar alguns gravadors locals, com podem deduir a la vista del catàleg de la *VI Exposició*, celebrada el 1911 i que tanca amb fermall d'or aquesta sèrie de mostres internacionals. En efecte, la participació espanyola hi va ser notable, ja que va comptar amb quinze noms; alguns ja han estat mencionats (els germans Tersol Artigas, Joaquim Furnó, Joan Colom) però altres eren d'incorporació més recent, com per exemple Enric Puig Just, Ismael Smith, Lluïsa Botet Mundi, Darius i Joan Vilàs Fernàndez, Carlos Verger Fioretti, Fernando Labrada, Andrés Campos Cervera, Francesc Canyellas, Francesc Esteve Botey o Ricardo Baroja. Hem d'insistir que és molt poc el que se sap sobre la tasca d'alguns gravadors, a banda de les escadusseres notícies dels diccionaris d'artistes.

En la participació internacional apareix l'Associazione degli acquafortisti italians, amb vint membres; la delegació anglesa, encapçalada per obres de James MacNeill Whistler i Brangwyn, entre d'altres; l'holandesa, bastant nombrosa, així com també l'austríaca i la sueca, amb l'inevitable Zoir. De tota manera, en no haver tingut ocasió de veure les obres exposades i conèixer poc o gens la producció d'alguns participants, es fa difícil donar una valoració més ajustada de les seves aportacions.

Quan el 1917 els salons de París van ser traslladats a Barcelona, fugint de la guerra mundial, un gran nombre de gravadors francesos exposà els seus treballs al Palau de Belles Arts. Entre molts d'altres, esmentem els noms de Charles Bourgeat, Abel Jamas o Abel Mignon, per la Société des Artistes Français; Albert Besnard, Carrière, Cazin, Chèret, l'abundant tramesa de Forain, Auguste Lepère (autor de la il·lustració a la coberta del catàleg), Rodin o Willette, per la Société Nationale des Beaux-Arts; o bé Paul-Émile Colin i Bernard Naudin, pel Salon d'Automne.

L'estructura de les exposicions barcelonines va ser modificada després del conflicte bèl·lic mundial: es va abandonar la dimensió internacional i hom es va limitar a la promoció dels artistes locals. Sota l'epígraf d'*Exposició d'Art* se cele-

braren certàmens anuals entre 1918 i 1923. El primer any destaquen, per al gravat, les aportacions de Casio Boada Matas, Rafael Estrany, Santiago (Ferrer ?) Matas, Fernando Labrada (fa la seva tramesa des de Madrid), Eduard Navarro Martín, José Pedraza Ostos, Alfons Santacruz Nicolau, Milada Sindlerová (des de Madrid) i els omnipresents germans Tersol, tots sota la tutela del barceloní Reial Cercle Artístic (RCA), mentre que el xilògraf Enric-Cristòfol Ricart hi apareixia com a membre del Cercle Artístic de Sant Lluç. En una secció especial, organitzada pel Foment de les Arts Decoratives (FAD), també hi havia dos quadres amb gravats a l'acer de Joaquim Furnó; però el gruix de la secció va ser una sala dedicada a ex-libris en la qual participaven especialistes catalans i sobretot diversos col·leccionistes que mostraren els aiguaforts d'artistes estrangers com ara Bayros, Kolb, Héroux, etc.³

El 1919 reapareixen Rafael Estrany i Santiago Ferrer Matas, pel RCA; mentre que pels «Llucs» trobem Antoni Bulbena Masferrer. A l'*Exposició d'Art* de 1920 veiem Casio Boada Matas, Rafael Estrany Ros, Santiago Ferrer Matas i Josep Tersol Artigas, pel Reial Cercle Artístic, junt amb l'independent Joan Lorente Manzanera. El 1921 repeteixen pel RCA: Casio Boada, Esteve Botey, Rafael Estrany, Santiago Ferrer, José Pedraza Ostos (des de Madrid) i Josep Tersol Artigas, així com l'independent Joan Lorente. Pel Cercle Artístic de Sant Lluç apareix el nom de Hermann Kaiser (de la ciutat alemanya d'Ilmenau). Aquell any hi havia, a més, una sala especial dedicada a Xavier Nogués, el qual hi va exposar algun dels seus aiguaforts amb aiguatinta.

Al certamen de 1922 exposen Esteve Botey (des de Madrid) i Rafael Estrany, tots dos pel RCA; el xilògraf Francesc Canyelles i l'aiguafortista J.M. Torredadell pels de Sant Lluç, i J. Mas Mascaró com a independent; mentre que el 1923, en la darrera exposició d'aquesta tongada, sols hi trobem Estrany pel RCA i Mas Mascaró, aquesta vegada com a soci de Sant Lluç.

Una proposta d'exhibició de gravat, vinculada a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929, no va reeixir, però al Palau de l'Art Modern es van exposar gravats de Ramon Borrell Pla, Rafael Estrany Ros, Santiago Ferrer Matas, Antoni Ollé Pinell, E.-C. Ricart, els Tersol Artigas, Francesc Esteve Botey i el gallec Castro Gil.⁴ Els premis van ser per a Esteve Botey (Medalla d'Or), Ollé Pinell i Emili Tersol (medalles de Plata), i es van concedir diplomes honorífics a Santiago Ferrer i a Enrique Brañez de Hoyos.⁵

A les *Exposicions de Primavera* celebrades a Barcelona entre 1932 i 1936, el lloc reservat al gravat no és gaire generós, malgrat la divisió del certamen en dues faccions,

el Saló de Barcelona i el Saló de Montjuïc. Sabem que el 1932 hi participen Joaquim Manció, per una banda, i E.-C. Ricart, Joaquim Sunyer i Vila Arrufat per l'altra. Aquest darrer gravador és l'únic que hem identificat a l'exposició de l'any següent, mentre que el 1934 trobem aiguaforts enviats des de Madrid per Francesc Esteve Botey, xilografies d'Antoni Ollé Pinell (els dos al Saló de Barcelona), així com gravats no especificats de Pedro Flores García, xilografies d'E.-C. Ricart, aiguaforts de Pau Roig i litografies d'Antoni Vila Arrufat (al Saló de Montjuïc). Per a les exposicions de 1935 i 1936, malauradament, les dades encara són menys explícites. Al catàleg de 1935 no es discerneixen les aportacions de dibuix i les de gravat, i arriscant-nos molt podem imaginar que allò que Guillem Soler Gatvillaró duia al Saló de Barcelona, sota el títol *En modus gregorià*, era alguna mena de gravat; mentre que Antoni Vila Arrufat duia tres monotips al Saló de Montjuïc. L'any 1936, finalment, el Saló de Barcelona només exposà dibuixos i no sabem si el de Montjuïc va incloure algun gravat a les seves parets. Potser hi va influenciar la celebració d'exposicions monogràfiques de gravat a la sala Busquets, que després analitzarem.

A les exposicions celebrades a Madrid també es dona la presència mútuament enriquidora de gravadors dels dos nuclis, català i madrileny, però ara no ens hi aturarem. Diguem de tota manera que a l'*Exposición de Bellas Artes* de 1920, per exemple, participaren Francesc Esteve Botey, Rafael Estrany Ros [sic], Santiago Ferrer Mates i els germans Tersol.

L'Institut Català de les Arts del Llibre i els seus cursets de gravat

A banda de l'Escola de Belles Arts (Llotja) o l'aprenentatge particular amb un mestre,⁶ el gravat també es va ensenyar a Barcelona com una extensió de l'Escola d'Arts Gràfiques de l'Institut Català de les Arts del Llibre (ICAL), entitat fundada el 1898 i desapareguda, com tantes altres coses, el 1939. La seva Escola Pràctica Professional, inaugurada el 1906, també fou suprimida, després d'una vida activa i esforçada, al final de la Guerra Civil; a l'escola s'impartien de manera preferent diversos ensenyaments útils per als aprenents d'impressor (caixistes i maquinistes tipogràfics, litògrafs, enquadernadors...), però en un moment donat es va decidir incorporar-hi també l'ensenyament de les tècniques del gravat artístic. Aquests cursos van ser certament una de les realitzacions més perdurables de l'escola, per la qualitat dels professors que les impartien i sobretot per la influència positiva que van exercir en els nombrosos

alumnes que hi participaren. Es pot dir que la renovació del gravat català dels anys vint i trenta passà d'una o altra manera pels cursos de gravat de l'ICAL.⁷

L'any 1916 els responsables de l'Escola Pràctica Professional d'arts gràfiques van planificar unes classes de gravat artístic en les especialitats de talla dolça, llapis litogràfic i xilografia. La proposta no va despertar l'interès que hom preveia, i així en la temporada inicial sols van començar els cursos de gravat calcogràfic, en no haver respost ningú a la convocatòria de les altres especialitats, i, segons es diu a la memòria de l'entitat, llegida pel secretari de l'Institut Català de les Arts del Llibre en la sessió del 28 de gener de 1917, «és llàstima, perquè el Gravats en talla dolça i el Gravats al boix semblen cridats a desaparèixer per els novells procediments d'estampació avui en ús i que mai arribaran a la grandesa artística de son origen».

Aquest primer curs va ser impartit durant la temporada 1916-1917 pel gravador Furnó i fou seguit per 5 participants, entre els quals consta la presència del pintor Enric Galwey i d'una alumna, la versàtil Adelaida Farré Gomis.⁸ L'any següent, segons la memòria anual, s'hi havien inscrit 7 alumnes, però en el lliurament de premis a final de curs s'esmenten 8 noms: els germans Josep i Emili Tersol Artigas, Adelaida Farré, Yago César de Salvador, Ramon Batlle Gordó i Ismael Smith, amb els poc coneguts Josep M. Torrebaddella i Lluís Roqués Escudero.⁹

El professor designat per impartir aquestes classes, Joaquim Furnó, havia tingut diversos deixebles a Lotja, com ara Buxó, Rieusset, Torné, Clapés i Tersol (segurament Josep Tersol Farriols, el pare dels Tersol Artigas), i havia aconsellat Riquer, Triadó, Colom, Canals o Nogués.¹⁰ Furnó va fer les classes de gravat en talla dolça al seu domicili i amb materials propis. La seva mort, el 1918, no va ser obstacle per a la continuïtat d'aquesta proposta que cada cop anava obtenint una millor acollida: la junta directiva de l'ICAL, reunida el mes de novembre, acordà que si l'establiment de Furnó continuava funcionant, un deixeble seu el substituiria, fent-hi les classes com fins aleshores, però que si es dissolia, l'Institut en compraria part dels estris i traslladaria les classes als locals de la mateixa Escola Pràctica Professional. Els tractes amb la filla del mestre van ser favorables i aviat s'acordà adquirir d'Emília Furnó els materials necessaris per tal de continuar l'ensenyament.¹¹ Des del gener de 1919 les classes passaven a ser fetes per Josep Torné i Forés.

El curs 1918-1919 tan sols quatre alumnes assistiren al curs de gravat en talla dolça i un més assistí al de gravat al boix,¹² però en canvi l'any següent s'hi va registrar una aflluència notable, de 12 alumnes.¹³ Malauradament a partir

d'aquell moment la *Revista Gràfica*, òrgan de l'Institut Català de les Arts del Llibre, ja no detalla els noms dels alumnes. El curs 1920-1921, malgrat la davallada general d'alumnes en tota l'escola, els grups de gravat van experimentar fins i tot un augment: 14 alumnes en les classes de gravat en talla dolça i aiguafort, 3 en les de gravat al boix i 1 en les de dibuix al llapis litogràfic.¹⁴ Aquestes darreres especialitats, que ja havien estat proposades des del principi, no s'havien impartit inicialment a causa de l'escassa demanda. El professor de gravat al boix va ser, en un primer moment, el veterà Ramon Ribas;¹⁵ l'ensenyament del dibuix litogràfic era confiat a Lluís Labarta. Ambdós professors van morir l'any 1924.

El professor Torné, com a mínim des del curs 1921-1922, va comptar com a auxiliar amb el quasi desconegut Roqués (de qui sabem, si més no, que va conrear l'ex-libris). En l'esmentat curs, l'Escola Pràctica Professional només va comptar amb 102 alumnes en total, dels quals 12 pertanyien a les classes de gravat; es tracta d'una proporció respectable que assenyala una consolidació dels ensenyaments. Entre 1923 i 1928 van anar fluctuant les xifres entre 3 i 14 alumnes. Més endavant, sabem que el curs 1931-1932 hi havia 24 alumnes de gravat artístic, i que durant la Guerra Civil els inscrits ascendiran a la xifra rècord de 29.

El 2 de juny de 1928 Feliu Elias publicà a *La Publicitat* un article sobre Josep Torné i la seva tasca pedagògica en les classes de gravat de l'Institut Català. El 1932 Torné demanarà poder deixar les classes de gravat; en serà nomenat professor honorari el 9 de setembre, i substituït per Manuel Urgellés Trias. A la memòria de 1934 consten, com a professors de gravat artístic, Manuel Urgellés i Lluís Roca.

Al prestigi dels mestres aviat s'uniria el dels alumnes que s'hi havien matriculat, com ara el dibuixant Joan G. Junceda. Fent honor a la humilitat franciscana que Joaquim Ruyra li atribuïa, Junceda no va tenir cap inconvenient a assistir a les classes pràctiques de gravat, tot i que aleshores ja gaudia d'una fama indubtable com a il·lustrador. La cronologia del seu pas per l'escola no quedava del tot clara en els diversos textos que es refereixen a aquesta etapa de la vida de Junceda, els quals semblen acotar-la cap a l'any 1927.¹⁶ Ara sabem documentalment que, en la sessió del 8 de maig de 1926, l'alumne Junceda era admès com a soci de número de l'ICAL, i a la *Revista Gràfica* apareix esmentat entre altres alumnes del curs de gravat 1926-1927 premiats per la seva aplicació.¹⁷ Però també podem afirmar que no només hi havia assistit durant aquell curs: pels escadussers fulls d'inscripció conservats a l'arxiu de l'ICAL sabem que hi va assistir regularment ben bé fins a 1932.

Potser serà interessant detallar els noms d'altres alumnes de gravat. Els primers anys no consten tots els noms, però sí algunes dades numèriques que ja hem mencionat. També hi ha un buit d'informació, quant a alumnes, per al període 1926-1930, per falta de llibres d'actes de l'Institut i per la desaparició de la *Revista Gràfica*. Més endavant, la llista d'alumnes inscrits es pot reconstruir a través dels resguards de matriculació, feliçment conservats al fons ICAL de la Biblioteca de Catalunya. Al llarg dels anys trenta, la nòmina dels alumnes de gravat comprèn alguns dels més destacats dibuixants i cartellistes del moment, tot i que el pas d'alguns d'ells va ser fugaç.¹⁸

L'Agrupació d'Artistes Gravadors i les exhibicions de la Sala Busquets

La creixent nòmina de gravadors formats a les aules de l'escola de l'ICAL va propiciar la constitució d'una agrupació, en la línia d'altres iniciatives similars dutes a terme de manera simultània pels cartellistes, per exemple. De tota manera, amb prou feines hem aconseguit localitzar unes quantes dades sobre aquesta iniciativa, i només la coneixem pel seu fruit més important: la posada en marxa d'una exposició anual de gravat, que comentarem tot seguit. Potser no es tractava d'una associació formal (ja que en aquest cas s'haurien donat d'alta al Govern Civil de la província i les seves dades estarien a l'arxiu) sinó simplement una «agrupació», vinculada a l'ICAL. La data més reculada sembla que es trobaria a l'any 1928. Tinguem en compte que per aquells anys, per exemple, la premsa gràfica relata la constitució de La Gravure Originale Belge, societat d'artistes gravadors.¹⁹ Malgrat tot, no sabem qui eren els membres de l'Agrupació d'Artistes Gravadors de Catalunya, tot i que poden ser deduïts a partir de les llistes de participació a les exhibicions anuals de gravat, que constituïren l'activitat més important del grup.

En efecte, el contingent de gravadors formats als cursos de l'Escola Pràctica Professional de l'ICAL va ser prou elevat per fer-ne unes exposicions anuals. Se celebraren a la Sala Busquets amb una regularitat notable, la primera el 1928 i les restants (II a VIII) entre 1930 i 1936, sota el paraigua de l'Agrupació d'Artistes Gravadors de Catalunya i les tres darreres, també dels Amics del Gravat Artístic. Ignorem quins van ser els participants de la primera mostra, ja que no se n'han localitzat dades, però l'èxit de 1928 va assegurar la continuïtat de la iniciativa, encara que l'any 1929, amb el trasbals de l'Exposició Internacional de Barcelona, no es va celebrar.

L'abril de 1930 se celebrava la segona exhibició, que coneixem a través d'un article de Ramon Tobella.²⁰ A part d'una

Fig. 2. Antoni Vila Arrufat, *Els jugadors*. Premiat al concurs del 1934 (MNAC/GDG 5372 G).

secció retrospectiva amb treballs de F.X. Clapés Trabal, Àngel Fatjó, Joaquim Furnó, Josep Nicolau, Antoni Roca i Josep Triadó, el professor Torné hi exposava un antic aiguafort seu, *Fivaller ante el rey Fernando* o *El vectigal de la carn*, segons la pintura de Tusquets. A més, d'entre els diversos alumnes (com ara Concepció Blavi Cors, Gerardo de Cea, Joaquim Martra, Antoni Riba, Albert Ràfols, Guillem Soler, Lluís Roca, Manuel Urgellés i Stadelmaier), en destacava Joan G. Junceda, que hi exposà la seva particular visió de sant Jordi.

Però potser la més brillant de totes les mostres va ser la tercera, celebrada el febrer de 1931. A més dels alumnes de l'escola (Pere Baldé, Conxita Blavi, Junceda, Joaquim Martra, Marian Prat, Albert Ràfols, Antoni Riba, Josep Ribot i Lluís Roca) i els inevitables Torné i Urgellés, hi exposaren obres diversos artistes convidats, alguns dels quals eren exalumnes: Francesc Canyellas, Alexandre Cardunets, Gerardo de Cea, Santiago Ferrer, Maria Freser, Manuel Genovart, J. Pedro Gil-Moreno de Mora, Emili Grau Sala, Joaquim Manció, Ricard Marlet, Joan Mas Mascaró, Josep Obiols, Antoni Ollé Pinell, Pau Planas, Pere Prat Ubach, Josep Rigol Fornaguera, César de Salvador (*Fray Galán*), Guillem Soler, Josep Tersol Artigas, Gustau Vila (*Grapa*) i Joan Vila Puig. També hi participà la gent de l'Agrupación Española de Artistas Grabadores de Madrid, com Enrique Brãñez, Francisco Comps, Juan Espina, Francesc Esteve Botey, Rafael Estrany, Andrés Fernández Cuervo, José Espinos Gisbert, Ernesto Gutiérrez, Manuel Menéndez, Pedro Pascual, Rafael Pellicer, Julio Prieto, Fran-

Fig. 3. Ramon Batlle, *Basses de Sant Pere*. Fou possiblement el treball guardonat amb motiu de l'exhibició de l'any 1935 (MNAC/GDG 5430 G).

cisco Reyes i Alberto Ziegler i, en correspondència, una dotzena de gravadors catalans exposaria més endavant en l'equivalent certamen madrileny.²¹ El tríptic que servia de catàleg de les 99 obres és prou atractiu i porta a la coberta un escut de Barcelona xilografiat per Ollé Pinell. A darrera hora es van inscriure 30 altres gravats, obra de Ramon Borrell, E.-C. Ricart o Ramon Jori Roig i dels madrilenys Camilo Delhom, Santos Gutiérrez i José Sánchez.²²

A la *IV Exhibició anual de gravat*, celebrada el 1932, l'Agrupació de Artistas Grabadores de Madrid presentà 11 obres (d'Enrique Bráñez, Juan Espina y Capo, José Espinos Gisbert, F. Esteve Botey, Andrés Fernández Cuervo, Ernesto Gutiérrez, Rafael Pellicer Galeote, Julio Prieto Nespereira, Francisco Reyes i Alberto Ziegler), 15 obres d'artistes de lliure concurrència (Francesc Abad, Llorenç Brunet, Mariano Castro, Santiago Ferrer, Maria Freser, Gil-Moreno de Mora i Joaquim Sunyer) i 58 obres de membres de l'Agrupació d'Artistes Gravadors de Catalunya (Santiago Alorda, Pere Baldé, Martí Bas, Ramon Borrell i Pla, Francesc Canyelles –a qui potser es deu la il·lustració del tríptic-catàleg–, Jaume Ferrer (Mascaró ?), Joaquim

Manció, Marian Marcèn, Joaquim Martra, Carme Millà, Gerard Molero, Ollé Pinell, Marian Prat, Manuel Puig, Antoni Riba, E.-C. Ricart, Josep Rigol, Pere Riu, Lluís Roca Fàbregas, Guillem Soler, Josep Tersol i Manuel Urgellés). També s'hi exposaren uns retrats d'escriptors catalans, obrats per Josep Ribas (certament són els que, entre 1911 i 1921, havien aparegut a la revista *Bibliofília*), i 20 retrats «miniatures» per Mimí Trallero de Torrens. A l'exemplar del catàleg que hem consultat (Biblioteca de Catalunya, fons ICAL) també es llegeixen els noms, escrits amb llapis, de Cardunets, Junceda, Mas, Genovart, Neddermann, Ràfols i Blaví. Les exposicions comportaven vendes de gravats: sabem, per les memòries de l'ICAL, que en aquella ocasió se'n vengueren 2, però ignorem quins.

En la cinquena exposició, el juny de 1933, hi participaren, per l'Agrupació d'Artistes Gravadors de Catalunya, Santiago Alorda, Martí Bas, Llorenç Brunet, Rafael Estrany, Jaume Ferrer, Santiago Ferrer, Josep Giménez, Joaquim Manció, Joaquim Martra, Marian Marcèn, Carme Millà, Marian Prat, Antoni Riba, Lluís Roca, Pere Riu (autor de l'excel·lent xilografia que il·lustra el díptic-catàleg), E.-C. Ricart i Manuel Urgellés, mentre que pels gravadors de Madrid acudiren Manuel Aristizábal, E. Bráñez de Hoyos, Juan Espina, F. Esteve Botey, José Gallardo, Gil-Moreno de Mora, José Herrero, Rafael Pellicer i Julio Prieto. En conjunt s'hi portaren 52 gravats.

Quan el juny de 1934 se celebrà la *VI exhibició de gravat artístic*, organitzada com les anteriors per l'ICAL i l'Associació [sic] d'Artistes Gravadors de Catalunya, es va comptar amb la presència de 50 treballs, obra d'Alfons Ayerbe, Ramon Batlle, Cassio Boada, Ramon Borrell, Santiago Ferrer, *Fray Galán* (Yago César de Salvador), J. Pedro Gil-Moreno de Mora, Josep Giménez, Marià Prat, Ramon Pujol, Antoni Riba, Josep Rigol, Pere Riu (autor un cop més de la il·lustració del tríptic-catàleg), Carles Roca, Lluís Roca, Concepció Rubiés Trias, Guillem Soler, Josep Torné, Manuel Urgellés i Antoni Vila Arrufat. Aquesta exposició va ser la primera que es va celebrar després de la constitució dels Amics del Gravat.

A la mostra de l'any següent, 1935, formada per 45 estampes, exposaren Alfons Ayerbe (autor de la xilografia del díptic-catàleg), Martí Bas, Ramon Batlle, Guillem Bergnes, Enric Clusellas, Francesc Canyellas, Joaquina Costa, Pau Cots, P. Flores, *Fray Galán*, Josep Giménez, R. Jori Roig, F. Masclans, Lluís Muntané, Paul-Elie Marquié, Marian Prat Pons, Agustí Ribas, Antoni Riba, Josep Rigol, Joan Roca, Lluís Roca, Eulàlia Soler, Guillem Soler, Josep Subirats, Manuel Urgellés o Esteban Vicente.

No hem trobat el catàleg de l'exhibició de 1936, i no estarem segurs que s'hagués celebrat si el diccionari Ràfols no afirmés categòricament que Antoni Riba Bracons rebé aquell any el premi al tercer concurs dels Amics del Gravat.

Associació d'Amics del Gravat Artístic

A la revista *Las Artes del Libro* corresponent al mes de juny de 1932 trobem una referència detallada sobre un projecte per constituir una associació d'Amics del Gravat que amb les seves quotes adquiriria obra original; però les diligències al Govern Civil de Barcelona no es van dur a terme fins a l'estiu de 1933.

L'article esmentat detalla els objectius del grup que es volia crear: amb el pagament d'una quota de 2 pessetes mensuals els socis tindrien el dret de votar, durant les exposicions anuals de gravat de l'ICAL, de les quals ja hem parlat, quin dels participants havia presentat el millor gravat fet a Catalunya durant aquell període, en qualsevol tècnica: aigüafort, aigüatinta, boix... –però no sembla que s'hi acceptés la litografia–; la planxa s'adquiriria per un preu no inferior a les 1.000 pessetes. Del gravat es faria un tiratge per als socis, que n'obtindrien cadascun una còpia firmada, i unes poques estampacions més per intercanviar amb entitats similars d'arreu i així poder crear una col·lecció; després del tiratge la planxa seria destruïda. També es preveia la formació d'una biblioteca.²³

El grup, que en principi es reuniria als locals de l'Institut Català de les Arts del Llibre, hauria de tenir un mínim de 50 membres, tot i que en aquells moments inicials es parlava només d'uns 25 adherits. Per això, articles com aquest devien ser destinats a captar nous socis. Les notícies que trobem més endavant indiquen que es va aconseguir arribar al mínim i mantenir certa activitat.

La documentació oficial, per la seva banda, permet posar en escena Ramon Miquel i Planas, president honorari de l'Institut Català de les Arts del Llibre.²⁴ El 3 d'agost de 1933, en instància adreçada al governador civil de la província, Miquel presenta els estatuts d'una associació les finalitats de la qual serien l'estímul espiritual i la protecció material dels conreadors del gravat. Segons els estatuts (vint articles redactats en català), podrien ser-ne socis els que contribuïssin amb un mínim anual de 24 pessetes. El nombre global no excediria els 100 individus. «En el moment de constituir-se l'Associació consta ja amb cinquanta socis que són considerats socis fundadors.»

Segons l'article sisè, els Amics del Gravat es comprometien a organitzar anualment una exhibició de gravat artístic, amb

Fig. 4. Antoni Riba, *Lectora*. Museu de les Arts Gràfiques de Barcelona.

els seus propis mitjans i amb l'ajuda d'entitats oficials i particulars. S'oferiria un premi indivisible de 1.000 pessetes i la possibilitat d'un segon de 750 pessetes, en cas d'arribar als 100 socis (en canvi, si la massa social disminuís, es preveia la possibilitat de rebaixar la quantia dels premis). L'elecció dels gravats a premiar es verificaria per votació entre tots els associats. El guardó comportava també la cessió de la planxa original a l'associació, per tal que en pogués fer, «llevat d'accident, les proves reglamentàries, que seran únicament les següents:

- Una per cada soci de l'entitat.
- Una altra destinada al Museu de Barcelona.
- Deu per l'Associació.
- Cinc per l'Autor».

Finalment, s'estipulava que la planxa seria donada al Museu de Barcelona i no podria ser estampada de nou fins que passessin 40 anys, «d'acord amb les lleis vigents de la propietat intel·lectual».

En un annex als estatuts s'establí que els treballs presentats havien de ser inèdits i gravats en acer, bronze, coure o fusta (el zinc quedava específicament exclòs); els participants havien de figurar al cens de Catalunya o residir-hi, qualsevol que en fos l'origen; i no es podia rebre el premi dos anys consecutius.

La constitució efectiva de l'Associació d'Amics del Gravat Artístic a Catalunya va tenir lloc el 27 d'agost de 1933 i se'n va designar president Ramon Miquel i Planas, secretari Guillem Soler Gatvillaró i administrador-tresorer Joaquim Figuerola, que era el director de l'Escola d'Arts Gràfiques de l'ICAL. Altres socis assistents a la sessió constitutiva van ser Josep Serra, Josep Giménez (Botey?), August Calvó i Antoni Riba Bracons.

Al Museu de les Arts Gràfiques i al Gabinet de Dibuixos i Gravats del MNAC es conserven exemplars del diploma gravat per Manuel Urgellés a fi de solemnitzar la incorporació dels membres a l'associació. Hi apareix una figura femenina que escurta amb lupa les estampes recollides en un cavallet, mentre que altres pengen a la paret. A la inscripció, amb els espais en blanc llestos per ser omplerts, es llegeix: «Associació d'amics del gravat artístic / a Catalunya. / Títol

de soci fundador / conferit al Senyor ... / Barcelona, ... de ... de 193...» Però a part dels fundadors ja esmentats, desconeixem els noms d'altres socis i tampoc no sabem quina proporció hi hauria de gravadors i quina de col·leccionistes en el total de membres de l'associació. Els Amics del Gravat va ser una iniciativa que pretenia donar al gravat impuls i vitalitat renovades, però la seva vida breu li va llevar tota possibilitat de perduració.

En la primera exhibició després de la seva constitució, l'any 1934, 10 gravadors optaven al premi, segons el catàleg. La votació verificada entre els Amics del Gravat va donar com a resultat l'adquisició d'una obra de Vila Arrufat: es tractava de la número 49, *Els jugadors*, de temàtica més o menys social.²⁵ L'any 1935 eren 8 els qui prenien part al concurs, i segons la memòria reglamentària de l'Institut Català de les Arts del Llibre, els Amics del Gravat van premiar i adquirir una obra de Ramon Batlle. Sospitem que es podria tractar de *Basses de Sant Pere*, una vista urbana de tendència realista. Finalment, com hem dit, el diccionari Ràfols d'artistes sosté que la planxa premiada l'any 1936 amb el guardó d'adquisició per part dels Amics del Gravat va ser una obra d'Antoni Riba, gravador més aviat desconegut que conreava temàtiques sofisticades (damiselles indolents i elegants), però en aquest cas desconeixem de quin treball es devia tractar. L'eclecticisme dels Amics del Gravat sembla evident a la vista dels tres primers i únics premiats, que encarnen diverses tendències del gravat català dels anys trenta.

Notes

1. AUDIVERT, P., *Gravat català, al boix*, Ciutat de Mèxic, 1946; MIRALLES, F., «El gravat de creació a Catalunya. Dels precursors a la guerra civil», *Quaderns de l'Obra Social*, Barcelona, 1/1984, 21, p. 11-17.

2. Sembla que les activitats del nucli madrileny siguin una mica més ben conegudes: sabem que el gravat s'ensenyava a l'Escuela Nacional de Artes Gráficas, fundada el 1911, i a l'Escuela de Bellas Artes —la càtedra de gravat de la qual fou ocupada per Carlos Verger (1910) i F. Esteve Botey (1929)—; també s'organitzaven exposicions i concursos oficials, es publicaven revistes com per exemple *Estampa* (1928-1936), i a més hi havia el grup de tècnics especialitzats de la Casa de la Moneda. No en parlarem per ara; vegeu però BOZAL, V., «Grabado y obra gráfica en el siglo XX», *El grabado en España (siglos XIX y XX)*, Madrid, 1988, p. 617 (Summa Artis, XXXII).

3. Per a aquesta exposició, vegeu BARJAU, S., «L'associació Pro Ex-libris (1919-1922) i la seva

revista. El renaixement de l'exlibris a Catalunya després de la Primera Guerra Mundial», *Ex-libris*, Barcelona, 1-6/1996, VIII, 14, p. 7-12.

4. *Catálogo de la sección española (segunda serie) en la Exposición Internacional de pintura, escultura, dibujo y grabado de la Exposición Internacional de Barcelona*, Barcelona, 1929.

5. *Arte Español*, Madrid, 7-8-9/1929, XVIII, 3, p. 486.

6. MARÈS DEULOVOL, F., *Dos siglos de enseñanza artística en el Principado*, Barcelona, 1964. A Barcelona el gravat s'ensenyà també als tallers d'alguns artistes, com ara Riquer, que ensinistrà un gran nombre de deixebles.

7. Hem estudiat a fons l'Institut i la seva escola a la nostra tesi doctoral, BARJAU RICO, S., *La impremta Oliva de Vilanova: les arts del llibre a Catalunya entre el Modernisme i la Guerra Civil*, 2001, p. 81-146 (Tesis doctorals microfitejades, 3891 llegida a la Universitat de Barcelona). Una versió més resumida al volum *Barcelo-*

na, art i aventura del llibre. La impremta Oliva de Vilanova, Barcelona, 2002, p. 80-95.

8. «Clausura de curso y reparto de premios», *Revista Gráfica*, Barcelona, 4-6/1917, XVII, 4-6, p. 39-40. Adelaida Farré de Ruiz-Narvæz és un cas infreqüent de dona gravadora. Vegeu-ne unes dades sumàries a BARJAU, S., «La Unió d'Ex-libristes Ibèrics (1917-1922). El renaixement de l'exlibris a Catalunya després de la Primera Guerra Mundial», *Ex-libris*, Barcelona, 7-12/2001, XIII, 25, p. 3-7. Algunes altres gravadores seran esmentades al llarg de l'article però les seves obres són poc conegudes.

9. «Clausura de curso y reparto de premios», *Revista Gráfica*, Barcelona, 4-6/1918, XVIII, 4-6, p. 40-41. El principal estudiós de l'obra gravada de Smith sembla desconèixer el pas de l'artista per l'escola de l'ICAL: GARCÍA-HERRAIZ, E., «Ismael Smith, gravador espanyol del modernisme», GARCÍA-HERRAIZ, E.; BORBONET I SANT, *Ismael Smith, gravador*, Barcelona/Madrid, 1989.

10. CANIBELL, E., «Joaquín Furnó y Abad. Artista Calcógrafo 1832-1918», *Revista Gràfica*, Barcelona, 10-12/1918, XVIII, 10-12, p. 91-99.
11. Barcelona, Biblioteca de Catalunya, fons ICAL, *Llibres d'actes*, sessió de 12 desembre de 1918.
12. Segons la *Memoria leída...16 de febrero de 1919* [Barcelona, Biblioteca de Catalunya, fons ICAL, 1919]. Els noms dels premiats (Joan Batlle, Josep M. Torrebada, Lluís Roqués i Vicente Mateo) apareixen a «Clausura de curso y reparto de premios (1918-1919)», *Revista Gràfica*, Barcelona, 4-6/1919, XIX, 4-6, p. 37-39.
13. *Revista Gràfica*, Barcelona, 1-3/1920, XX, 1-3, p. 1-2.
14. *Revista Gràfica*, Barcelona, 1-3/1921, XXI, 1-3, p. 1-3.
15. FONTBONA, F., *La xilografia a Catalunya entre 1800 i 1923*, Barcelona, 1992, p. 254-256.
16. OLLÉ PINELL, A., «Junceda, gravador», *Junceda*, Barcelona, 1952, p. 153-155; PRAT I UBACH, P., *Junceda, home exemplar* (2a ed.), Barcelona, 1969, p. 57; CASTILLO, M., *Junceda il·lustrador: el tresor de l'illa*, Barcelona, 1990, p. 46 (El traç que allibera, 1).
17. *Revista Gràfica*, Barcelona, 7-9/1927, XXIV, 3, p. 92.
18. Sense detallar cursos, retinguem els següents noms: Ramon Aulina de Mata, Martí Bas Blasi, Carles Bécquer, Pere Calders Rossinyol, Ramon Calsina, Mercè Casals Baltà, Enric Clusellas, Pau Cots Munné, Ricard Giralt Miracle, Joan G. Junceda, Joaquim Martra, Carme Millà Tersol, Josep Mompou, Lluís Muntané, Albert Ràfols, Josep Ribot, Ramon Rigol Font, Antoni Saló, Miquel Solé Boyls, Esteban Vicente, Ignasi Vidal Molné, Yago César de Salvador. Com hem vist, Yago César de Salvador ja havia estat alumne dels cursos de gravat el 1917-1918.
19. *La Gaceta de las Artes Gráficas*, Barcelona, 1/1932, X, 1, p. 46.
20. TOBELLA, R., «L'Institut Català de les Arts del Llibre», *Arts i Bells Oficis*, Barcelona, 1930, p. 55.
21. Fundada per Juan Espina com a evolució d'un grup anomenat *Los 24*, l'Agrupación Española de Artistas Grabadores es constituí el 1931 en el si de la Sociedad Española de Amigos del Arte i pretenia fer una exposició anual, així com també editar en tirada limitada els gravats votats pels socis: FRANCÉS, J., «La Agrupación de Artes Gráficas y su tercera exposición en Madrid», *Arte Español*, Madrid, 7-8-9/1931, XIX, 6, p. 172-174. Ricardo Baroja també en formava part. A Madrid vam intentar en va consultar la documentació d'aquell grup, que ens constava conservada a l'arxiu de l'Escuela Nacional de Artes Gráficas. Allí ens van manifestar que, per falta de lloc, tots els papers
- havien estat llençats a les escombraries. Però encara no hem perdut l'esperança d'obtenir-ne algunes notícies més falagüeres.
22. *Memoria anual reglamentaria ... correspondiente al año 1931* [Barcelona, Biblioteca de Catalunya, fons ICAL, 1932]. Sembla que l'ICAL va col·laborar el 1931 en un *Boletín de las Artes Gráficas* publicat per l'agrupació de Madrid, amb una xilografia d'Ollé Pinell estampada als tallers de l'Escola. Probablement es tracti de la xilografia *El almiar de cáñamo* (Biblioteca de Catalunya); TERRADES BOSCA, N., *L'obra xilogràfica d'Antoni Ollé Pinell*, Barcelona, 1986, cat. núm. 43 [catàleg d'exposició].
23. «Amics del Gravats», *Las Artes del Libro*, Barcelona, 6/1932, I, 6, p. 95.
24. Barcelona, Arxiu Històric de l'antic Govern Civil de Barcelona, exp. 16670.
25. CASAMARTINA I PARASSOLS, J., *Vila Arrufat a Sabadell*, Sabadell, 1994, p. 218. Segons «El mejor grabado del año», *La Gaceta de las Artes Gráficas*, Barcelona, 9/1934, XII, 9, p. 26, l'obra triada s'adquiriria per 1.000 pessetes i se'n faria un tiratge de 50 exemplars; també es demanaven més socis per poder formar un segon grup de mecenes. Per la seva banda, aquell any l'ICAL va adquirir un gravat d'Antoni Riba, segons la *Memòria anual reglamentària...1934* [Barcelona, Biblioteca de Catalunya, fons ICAL, 1935, p. 16].